

AGNIESZKA FLOR-GÓRECKA

ASPEKT I *CONSECUTIO TEMPORUM*
W JĘZYKACH POLSKIM I NIDERLANDZKIM

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie aspektualności¹ i *consecutio temporum* w językach niderlandzkim i polskim, które są inaczej wyrażane w obydwu językach i często sprawiają niemałą trudność Polakom uczącym się języka niderlandzkiego.

ASPEKT W JĘZYKU POLSKIM

Polska literatura dotycząca aspektologii jest obszerna, może poszczycić się kilkunastoma monografiami poświęconymi problematyce aspektu. Są to następujące pozycje: Erwina Koschmiedera *Nauka o aspektach czasownika polskiego w zarysie* (Wilno 1934), Cezara Piernikarskiego *Typy opozycji aspektowych czasownika polskiego na tle słowiańskim* (Wrocław–Warszawa–Kraków 1969), Witolda Śmiecha *Funkcje aspektów czasownikowych we współczesnym języku ogólnopolskim* (Łódź 1971), Jana Czochrańskiego *Verbalaspekt und Tempussystem im Deutschen und Polnischen. Eine konfrontative Darstellung* (Warszawa 1975), Axela Holvoeta *Aspekt a modalność w języku polskim na tle słowiańskim* (Wrocław 1989), Wacława Cockiewicz *Aspekt na tle systemu słowotwórczego polskiego czasownika i jego funkcyjne odpowiedniki w języku niemieckim* (Kraków 1992), Andrzeja Kątnego *Aspektualität in germanischen und slawischen Sprachen* (Poznań 2000), Tomasza Czarneckiego *Aspektualität im Polnischen und Deutschen. Bedeutungen und Formen in einer konfrontativen Übersicht* (Gdańsk 1998), Stanisława Karolaka *Od semantyki do gramatyki* (Warszawa 2001), Andrzeja Bogusławskiego *Aspekt i ne-*

Mgr AGNIESZKA FLOR-GÓRECKA – asystent Katedry Literatury i Języka Niderlandzkiego KUL, tłumacz przysięgły języka niemieckiego i niderlandzkiego; adres do korespondencji: Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Instytut Anglistyki, Katedra Literatury i Języka Niderlandzkiego, Aleje Raclawickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: a.flor@post.pl

¹ Aspektualność rozumiana jest tutaj jako kategoria funkcjonalno-semantyczna, mająca różnorodne środki językowe służące określeniu charakteru przebiegu czynności w czasie.

gacja (Warszawa 2003), Anny Młynarczyk *Aspectual pairing in Polish* (Utrecht 2004), Jadwigi Stawnickiej *Aspekt – iteratywność – określniki kwantyfikacyjne (na materiale form czasu przeszłego w języku polskim)* (Katowice 2007). Ponadto cennym źródłem informacji dla tej problematyki są prace Romana Laskowskiego² i Renaty Grzegorzczkovej³.

Aspekt występuje w językach słowiańskich, do których należy język polski. Istnieją różne definicje aspektu, jednakże definicja Aleksandra Isačenki, pochodząca z *Die russische Sprache der Gegenwart*, pozostaje opisem standardowym:

Der **Aspekt** ist im Russischen eine grammatische Kategorie, die sich in der Fähigkeit, ja in der Notwendigkeit äußert, jeden verbal ausgedrückten Sachverhalt entweder als ganzheitlich aufgefasstes und in sich geschlossenes Ereignis zu kennzeichnen, oder aber das Geschehen ohne dieses Merkmal der Ganzheitlichkeit und inneren Geschlossenheit zu nennen⁴.

Śmiech, zajmujący się semantyką aspektu, w pracy *Funkcje aspektów czasownikowych we współczesnym języku ogólnopolskim* pisze:

Wypadnie zacząć od stwierdzenia, że kategoria aspektu nie ma jednego, ogólnie uznanego, w pełni zadowalającego określenia. Według pewnych autorów czasownik dokonany wskazuje na zakończenie czynności, według innych na jej rezultat, jeszcze inni podkreślają charakter punktowy czynności dokonanej itp. Funkcja czasownika niedokonanego według różnych definicji polega na oznaczeniu procesu, rozciągłości, trwania itd.⁵

Dokonaność może oznaczać zakończoność, rezultatywność, punktowość/momentalność, całościowość, graniczność bądź zmianę stanu. Niedokonaność natomiast – niecałościowość, niezakończoność, trwanie.

Znalezienie definicji dokonaności obejmującej wszystkie czasowniki wydaje się właściwie niemożliwe. Aspekt czasownika, dokonaność i niedokonaność, do-

² *Aspekt a znaczenie czasowników (predykaty zmiany stanu)*, w: R. LASKOWSKI, *Studia z leksykologii i gramatyki języków słowiańskich*, Kraków 1996, s. 39-48; *Aspekt a określenia czasu*, w: *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, H. Wróbel, Warszawa 1998, s. 169-171; *Präpositionale Ausdrücke mit temporaler Funktion im Polnischen*, Beiträge zu einer gleichnamigen Tagung Oldenburg, Oldenburg 2003, s. 193-226; *Temporalne frazy przyimkowe o funkcji prospektywnej i retrospektywnej*, w: *Przysłówki i przyimki. Studia ze składni i semantyki języka polskiego*, red. M. Grochowski, Toruń 2005, s. 209-225.

³ *Problem kwantyfikacji w grupie werbalnej*, w: *Liczba. Ilość. Miara. Materiały konferencji naukowej w Jadwisinie 11-13 maja 1972 r.*, red. Z. Topolińska, M. Grochowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1973, s. 83-89; *Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówków*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1975; *Nowe spojrzenie na kategorię aspektu w perspektywie semantyki kognitywnej*, w: *Semantyczna struktura słownictwa i wypowiedzi*, red. R. Grzegorzczkova, Z. Zaron, Warszawa 1997, s. 25-38.

⁴ A. ISAČENKO, *Die russische Sprache der Gegenwart*, Halle (Saale) 1962, s. 387-388.

⁵ W. ŚMIECH, *Funkcje aspektów czasownikowych we współczesnym języku ogólnopolskim...*, s. 7.

tyczy sposobu przedstawienia czynności, perspektywy, w jakiej mówiący opisuje zdarzenie. W aspekcie niedokonanym punktem ciężkości jest proces, dla aspektu dokonanego – powstanie nowego stanu.

Dla przykładu⁶: *Napisałam wczoraj list* oznacza jednostkową, zakończoną, niepodzielną sytuację, której rezultatem jest gotowy list. Aspekt dokonany ukazuje sytuację z perspektywy późniejszej jako zamkniętą. *Pisałam wczoraj list* oznacza, że nadawca tej informacji spędził wczoraj jakiś czas nad pisaniem listu, nie wiemy jednak, czy zakończył tę czynność i czy list został napisany. Mówiący przedstawia akcję w trakcie dziania się, trwania w czasie, niejako „od wewnątrz”.

Czasowniki niedokonane można interpretować jako ciąg jednorodnych faz, np. *Jan siedzi*. Nie zakłada się istnienia żadnego stanu poprzedzającego sytuację opisywaną przez dany czasownik, np. *stać*. Istotą aspektu dokonanego jest zmiana stanu, powstanie nowej sytuacji, przejście od sytuacji poprzedzającej dane zdarzenie do pewnej innej sytuacji, powstałej w wyniku zajścia zdarzenia. Zdanie *Ewa wyszła za mąż za Jana* zakłada, że Ewa wcześniej nie była mężatką – stan poprzedzający. Ewa została mężatką, powstała nowa sytuacja, nowy stan wynikający z tego zdarzenia – Ewa jest mężatką, jest żoną Jana.

Typowym zjawiskiem związanym z aspektem w języku polskim jest to, że czasowniki tworzą pary aspektowe, choćby czasowniki użyte w powyższych przykładach: *pisać – napisać*.

Na podstawie klasyfikacji polskich czasowników Laskowskiego⁷ można stwierdzić, że jedynie predykaty teliczne (czasowniki procesywne i działania) tworzą pary aspektowe, charakteryzujące się pełną tożsamością znaczenia leksykalnego czasownika niedokonanego i dokonanego. Wielu badaczy podkreśla ścisły związek aspektu z semantyką czasownika, m.in. wspomniani Laskowski, Karolak, Holvoet i Piernikarski, a także Bernard Comrie, Marina Jakowlewna Głowińska, Francesco Antinucci i Lucyna Gebert⁸.

Według Cockiewiczza w polskiej literaturze aspektologicznej wyróżnia się parę aspektową *sensu stricto* typu *pisać – napisać* oraz parę aspektową *sensu largo* typu *siedzieć – posiedzieć*⁹. Od niedokonanego *simplicium* powstaje prefigowany dery-

⁶ Przykłady podaję za: *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia...*, s. 158.

⁷ R. LASKOWSKI, *Studia z leksykologii i gramatyki języków słowiańskich...*, s. 40. Laskowski oparł się na klasyfikacji Zeno Vendlera, który wyodrębnił cztery klasy semantyczne czasowników: 1. *states* – stany (sytuacje statyczne, niezmiennie, np. kochać, spać); 2. *activities* – czynności (sytuacje dynamiczne niemające naturalnego kresu, np. tańczyć, śpiewać); 3. *accomplishments* – procesy (dynamiczne sytuacje zmierzające do pewnego naturalnego kresu, np. dojrzewać, pisać list); 4. *achievements* – dokonania (sytuacje dynamiczne mające charakter zdarzeń punktowych, momentalnych, np. dostrzec, przyjechać).

⁸ Podaję za: J. STAWNICKA, *Studium porównawcze nad kategorią semantyczno-słotwórczą Aktionsarten w języku rosyjskim i polskim*, Katowice 2009, s. 29.

⁹ W. COCKIEWICZ, *Aspekt na tle systemu słotwórczego polskiego czasownika...*, s. 84.

wat, od niego niemożliwa jest wtórna imperfektywizacja. Kryterium parzystości aspektowej wprowadził Sigurd Agrell: stosunek partnerstwa aspektowego zachodzi wtedy, kiedy system nie dopuszcza trzeciej derywowanej formy¹⁰.

Anna Młynarczyk w rozprawie pod tytułem *Aspectual Pairing in Polish* zajmuje się bardzo szczegółowo opisem polskich par aspektowych. Za niewłaściwy uważa ona pogląd, że polski aspekt jest kompleksowym fenomenem i odnalezienie w nim zasadniczej regularności jest niemożliwe. Autorka dowodzi w swojej pracy, że ogromna większość czasowników tworzy pary aspektowe. Stwierdza, że powstawanie par aspektowych jest w języku polskim procesem prostym i regularnym.

We współczesnej polszczyźnie funkcjonują czasowniki dwuaspektowe, ale jest ich niewiele. Jacek Perlin podaje, że 73, a wśród nich 8 jest polskich (*ciąć, mianować, potrafić, ranić, razić, stać, tchnąć, wydatkować*), pozostałe są pochodzenia obcego¹¹. Cockiewicz poświęca im (nazywa je ambiaspektowymi), a także formom *imperfectiva tantum* i *perfectiva tantum* artykuł *Na peryferiach aspektu*¹². *Imperfectiva tantum* stanowi według niego 205 spośród ogólnej liczby 12 000 czasowników, czasowników ambiaspektowych jest zaś 138, i są one głównie obcego pochodzenia. Liczba ich się zmniejsza, ponieważ się adaptują, podlegają spolszczeniu, np. *zeskanować, poczatować* itp. *Perfectiva tantum* to 241 na 12 000 czasowników, np. *drasnąć, ocknąć się, kropnąć* (zabić).

Polskie (resp. słowiańskie) *imperfectiva tantum* oraz *perfectiva tantum* nie są wyjątkiem ani pod względem ilościowym, ani jakościowym. Stanowią one stały składnik pewnego spektrum kognitywnego, którego centralną część tworzą typowe pary aspektowe, peryferie zaś (jako dwa przeciwne bieguny) obydwie klasy czasowników jednoaspektowych (pozbawionych odpowiednika) – *perfectiva* i *imperfectiva tantum*. W przeciwieństwie do nich czasowniki ambiaspektowe jako systemowo obce stanowią rzeczywiście wyjątek¹³.

ASPEKT W JĘZYKU NIDERLANDZKIM

Aspekt jako kategoria morfologiczna czasownika nie istnieje w języku niderlandzkim. Dlatego też język ten posługuje się terminem *aspektualność*.

Najważniejszym źródłem tradycyjnej gramatyki niderlandzkiej jest znany wśród niderlandystów dwutomowy podręcznik *Algemene Nederlandse Spraak-*

¹⁰ S. AGRELL, *Aspektänderung und Aktionsartbildung beim polnischen Zeitworte. Ein Beitrag zum Studium der indogermanischen Präverbia und ihrer Bedeutungsfunktionen*, Diss. Lund 1908.

¹¹ J. PERLIN, *Ile jest we współczesnej polszczyźnie czasowników dwuaspektowych*, „Lingusitica Copernicana” 2010, nr 1(3), s. 165.

¹² W. COCKIEWICZ, *Na peryferiach aspektu*, „LingVaria” 2(2007), nr 2(4), s. 9-23.

¹³ Tamże, s. 23.

kunst pod redakcją Waltera Haeseryna¹⁴. Podaje on następującą definicję aspektualności:

De aspectualiteit van een zin geeft weer hoe we ons de interne temporele structuur van de situatie voorstellen waarop de zin betrekking heeft. Dat wil zeggen: aspectualiteit zegt iets over de manier waarop de situatie in de tijd begrensd is en de manier waarop het verloop, de interne temporele geleding ervan, begrepen moet worden. Deze structurering is niet in de situatie zelf aanwezig, maar wordt er door ons aan toegekend door de keuze van elementen in de zin die de betreffende situatie weergeeft. De aspectualiteit van de zin geeft dus aan hoe het concept dat wij van een bepaalde situatie hebben, gestructureerd is¹⁵.

Ta definicja oddaje pogląd Henka Verkuyla, że aspekt jest złożoną właściwością zdania, na aspekt prymarny czasownika wpływa zaś dopełnienie bliższe¹⁶.

ANS mówi o dwóch aspektach – *terminatywnym* (*perfektywnym*) i *duratywnym* (*imperfektywnym*). Podział ten wskazuje, w jaki sposób mówiący ujmuje czas – albo z inherentnym punktem końcowym, albo bez niego.

ANS opisuje też Aktionsarten¹⁷. Opis ten przypomina podział czasowników na cztery klasy w ujęciu Vendlera. Według ANS zdanie może mieć wewnętrzny podział temporalny lub może go nie mieć. Poniższa tabelka przedstawia tę sytuację¹⁸.

Ograniczenie	Podział	
	+	-
+	<i>Eindpuntgebeuren</i> (achievement)	<i>Puntgebeuren</i> (accomplishment)
-	<i>Acitiviteit</i> (activity)	<i>Toestand</i> (state)

¹⁴ Groningen 1997 [dalej – ANS]; <http://www.let.ru.nl/ans/e-ans> [dostęp: 07.03.2016].

¹⁵ Tamże, s. 1662.

¹⁶ H. VERKUYL, *Aspectual Classes and Aspectual Composition*, „Linguistics and Philosophy” 12(1989), s. 40. Verkuyl bada współzależność między atemporalną strukturą *Noun Phrase*, czasownikiem i temporalną *Verb Phrase*. Określa przy tym różnicę między *Specified Quantity* [+SQA] i *Unspecified Quantity* [-SQA]. Frazy nominalne (NP’s) z rzeczownikami bez rodzajnika w liczbie mnogiej (*plural indefinite NP*) mają rzeczowniki oznaczające ilość (*mass noun NP*) albo zaimki nieokreślone z cechą [-SQA]. Odwrotnie do fraz nominalnych określonych (*definite NP*), a także NP z kombinacją rodzajnika nieokreślonego i wskazaniem ilości [+SQA]. Jeśli jedna z NP ma cechę [-SQA], zdanie jest według terminologii Verkuyla *duratywne* (*imperfektywne*), w przeciwnym wypadku – *non-duratywne* (*perfektywne*).

¹⁷ W polskiej literaturze aspektologicznej używane jest raczej pojęcie *rodzaj czynności*. Rodzaj czynności to według Kątnego fakultatywne modyfikacje znaczenia czasownika podstawowego/wyjściowego, które dotyczą charakteru i sposobu przebiegu zdarzenia bądź akcji. Można zatem wyróżnić np. czasowniki ingresywne, efektywne, frekwentatywne, punktualne, momentalne, duratywne, intensywne, deminutywne. A. KĄTNY, *Asspektualität in germanischen und slawischen Sprachen*, s. 247-248.

¹⁸ ANS, s. 1664.

Następnie ANS rozróżnia, podobnie jak Verkuyl, *aspekt wewnętrzny* i *aspekt zewnętrzny*¹⁹. Aspekt wewnętrzny dotyczy informacji o aspektualności zdania bez uwzględnienia okoliczników czasu. Natomiast aspekt zewnętrzny odnosi się do aspektualności zdania łącznie z okolicznikami. *Ton tikte urenlang tegen het raam*²⁰.

Czasownik *tikte* może oznaczać w tłumaczeniu na język polski zarówno *stuknął*, jak i *stukal*. Aspekt wewnętrzny tego zdania, tzn. aspekt bez okolicznika czasu *urenlang* (*godzinami*), a więc zdania *Ton tikte tegen het raam* [*Tom stuknął w okno*], jest dokonany. Tom stuknął jeden raz w okno i sytuacja osiągnęła kres. Dotyczy to zdarzenia jednorazowego. Dodanie do zdania okolicznika czasu *urenlang* sprawia, że należy je interpretować jako czynność powtarzalną. Nie można już mówić o inhereentnym punkcie końcowym. Zdanie to oznacza: *Tom stukal godzinami w okno*. Aspekt zewnętrzny zdania jest niedokonany.

Aspektualnością języka niderlandzkiego zajmuje się również Ronny Boogaart. Jest ona dla niego pojęciem nadrzędnym. Boogaart dzieli aspektualność na Aktionsart (które oddaje aspekt leksykalny zdania i zależy od właściwości leksykalnych elementów zdania) i na aspekt gramatyczny zdania²¹.

Istnieje niewiele studiów porównawczych na temat aspektualności w języku niderlandzkim i językach słowiańskich. Jedne z ważniejszych badań w tej dziedzinie przeprowadziła w swej rozprawie doktorskiej wspomniana już Anna Młynarczyk, uczennica Verkuyla. Młynarczyk porównała zjawisko aspektu w językach polskim i niderlandzkim. Utrzymuje, że zarówno język polski, jak i język niderlandzki wyrażają aspektualność mniej więcej w ten sam sposób:

Uit de besproken data komt het volgende beeld ter voorschijn. Het mechanisme van aspectualiteit in het Nederlands en Pools is in essentie hetzelfde: in geval van terminativiteit/ perfectiviteit gaat het om een begrenzing van de predicatie-structuur. De talen verschillen alleen in het procédé voor de opbouw van de predicatie-structuur. Dat betekent dat veel van de verschillen die er zijn verdwijnen zodra het niveau van de V[erb] P[hrase] wordt bereikt. In het Nederlands wordt het pad in eerste instantie begrensd door informatie afkomstig van het interne argument, terwijl in het Pools de cruciale bijdrage door het perfectieve prefix wordt aangeleverd. In beide talen is een hechte aspectuele samenwerking te zien tussen het werkwoord en zijn interne argument. Het perfectieve prefix heeft een object nodig dat semantisch gespecificeerd is ten aanzien van kwantiteit. [...] In essentie hetzelfde mechanisme treffen we aan in het Nederlands, alleen gaat de uitwisseling van de informatie over de predikatie-structuur van object naar het werkwoord. In het Nederlands bepaalt het karakter van het object of het werk-

¹⁹ H. VERKUYL, *Non-Durative Closures of Event*, w: *Studies in Discourse Representation Theory and the Theory of Generalized Quantifiers*, Dordrecht 1987, s. 87-113.

²⁰ ANS, s. 1665; tłumaczenia zdań z języka niderlandzkiego na język polski autorki, chyba że zaznaczono inaczej.

²¹ R. BOOGAART, *Aspect and Temporal Ordering*, The Hague 1999, s. 7-11.

woord een begrensde interpretatie krijgt, en of de zin terminatief kan zijn. In het Pools wordt dit door het prefix bepaald, al dan niet in samenwerking met het object²².

Doniosłe znaczenie trzeba przypisać jej uwadze, że perfektywizujący prefiks w języku polskim ma obowiązkowo dopełnienie bliższe, które jest semantycznie nacechowane kwantytatywnie, czyli w terminologii Verkuyla ma cechę [+SQA]²³. Podobne zjawisko zachodzi w języku niderlandzkim. Właściwie chodzi tutaj o teorię paralelizmu, rozwiniętą przez Manfreda Krifkę w *Nominalreferenz und Zeitkonstitution*²⁴ i przez Hanę Filip w *Aspect, Situation Types and Nominal Reference*²⁵, zakładającą, że rola aspektu dokonanego w językach słowiańskich jest porównywalna z rolą rodzajnika określonego w językach germańskich.

O łączności aspektu z określonością i policzalnością wspomina również Alicja Nagórko w *Podręcznej gramatyce języka polskiego*²⁶. Zwraca uwagę, że języki mające aspekt i przypadki gramatyczne nie potrzebują rodzajnika, aby scharakteryzować obiekt (rzeczownik). Jako przykład podaje zwroty *bronić doktoratu* (dopełniacz) i *obronić doktorat* (biernik). Forma niedokonana z dopełniaczem jest nieokreślona, w przeciwieństwie do formy dokonanej z biernikiem. Dwa następujące przykłady dotyczą języka niderlandzkiego: *Hij dronk bier. – Pił piwo. Hij dronk het bier. – Wypił piwo. Pić* jest czasownikiem niedokonanym, *wypić* – dokonanym. Dokonaność sytuacji wypicia piwa w języku niderlandzkim oddaje się za pomocą rodzajnika określonego.

W pisanym języku niderlandzkim, jak już wspomniano, nie istnieje aspekt jako kategoria morfologiczna. Pojawia się natomiast kilka elementów aspektualnych.

Czasy mające w nazwie *onvoltooid* (więcej o tych czasach w kolejnym paragrafie) oznaczają, że czynność jest jeszcze niezakończona, i dlatego w sposób logiczny są bliskie aspektowi niedokonanemu. Czasy *voltooid* oddają czynność jako zakończoną i dlatego są bliskie aspektowi dokonanemu.

Nie można jednak przyjąć, że aspekt dokonany jest automatycznie identyczny z czasem *perfectum* albo aspekt niedokonany z czasem *imperfectum*:

Die polnischen Verben im allgemeinen, ihre finiten Formen im besonderen, haben wichtige sprachliche Aufgaben zu erfüllen; sie müssen u. a. Temporalfunktion ausüben. Die Tempusformen sind im Polnischen mit dem Aspekt fest gekoppelt, so dass man „vollendete“ und „unvollendete“, richtiger – perfektive und imperfektive – Tempora zu

²² A. MELNARCZYK, *Aspectuele overeenkomsten tussen het Pools en het Nederlands*, „Nederlandse Taalkunde” 6(2001), s. 283.

²³ H. VERKUYL, *A Theory of Aspectuality*, Cambridge 1993, s. 71.

²⁴ M. KRIFKA, *Nominalreferenz und Zeitkonstitution*, München 1989.

²⁵ H. FILIP, *Aspect, Situation Types and Nominal Reference*, Ph.D. dissertation, University of California, Berkeley, CA 1993.

²⁶ Warszawa 2010.

unterscheiden hat. Da nun das Deutsche – ähnlich wie das Polnische – zwei direkte Vergangenheitstempora aufweist, unterliegt der Pole stets der Versuchung, sie jeweils in den zwei Sprachen zu identifizieren. In der Regel wird das deutsche Präteritum (Imperfekt!) mit dem polnischen imperfektiven Präteritum gleichgesetzt, das deutsche Perfekt – mit dem polnischen perfektiven Präteritum. [...] Das ist natürlich eine automatische Übertragung des muttersprachlichen Modells; wäre sie bewusst, dann müsste sie als eine falsche und unzulässige Extrapolation gewertet werden, da sie jedoch unbewusst ist, rechnen wir sie zur Interferenz²⁷.

Czochralski wypowiada się w *Verbalaspekt und Tempussystem im Deutschen und Polnischen* na temat języka niemieckiego, ale jego opinię można odnieść również do języka niderlandzkiego.

ANS podaje przykłady, z których jasno wynika, że aspekt (aspektualność) w języku niderlandzkim zależny jest od okoliczności w zdaniu. Forma czasu *imperfectum liep* w następujących zdaniach²⁸:

1. *Jonah Joshua liep.*
2. *Jonah Joshua liep een kilometer.*
3. *Jonah Joshua liep kilometers.*

wyraża w 1. i 3. aspekt niedokonany, natomiast w przykładzie 2. aspekt dokonany. Przyczyną tego zjawiska jest to, że grupa nominalna *een kilometer* ogranicza aktywność przez dodanie inherentnego punktu końcowego (jeden kilometr i nie dalej). Przez to akcja ma aspekt dokonany. W zdaniach 1. i 3. ilość jest niesprecyzowana – stosując symbole zaproponowane przez Verkuyla, można wskazać, że ilość ma symbol [-SQA] – i dlatego zdanie ma aspekt niedokonany.

W tłumaczeniu na język polski aspekt w tych zdaniach pozostaje ten sam:

1. *Jonah Joshua chodził.*
2. *Jonah Joshua przeszedł (jeden) kilometr.*
3. *Jonah Joshua chodził (pokonywał) kilometry.*

W języku niderlandzkim istnieje specyficzna możliwość stosowania konstrukcji progresywnych porównywalnych z angielskim *progressive*. ANS nie podaje nazwy własnej dla tej konstrukcji. Nazwijmy ją konstrukcją progresywną. Chodzi o konstrukcje typu *aan het + infinitief, blijven (+aan het) + infinitief* czy też *liggen/staan/zitten + te + infinitief*, które wyrażają, że akcja bądź zdarzenie są w trakcie trwania. (Istnieje duża grupa czasowników tworzących konstrukcje progresywne)²⁹:

1. *Mag ik de krant of ben jij die aan het lezen? [Mogę (wziąć) gazetę czy ty ją czytasz?].*

²⁷ J. CZOCHRALSKI, *Verbalaspekt und Tempussystem im Deutschen und Polnischen. Eine konfrontative Darstellung*, Warszawa 1975, s. 13.

²⁸ ANS, 2.4.8.2 ii (wersja elektroniczna).

²⁹ Tamże, s. 1048-1054.

2. *De alpinisten waren de berghelling aan het beklimmen.* [Alpiniści wspinali się na szczyt].
3. *De kinderen bleven maar (aan het) zeuren.* [Dzieci nie przestawały marudzić].
4. *Ton heeft de hele middag aan zijn bureau zitten (te) werken.* [Ton siedział całe popołudnie przy biurku i pracował].

ANS twierdzi, że musi być tutaj mowa o przebiegu czasu (bliżej niezdefiniowanym) lub o inherentnym punkcie końcowym. Większość językoznawców uznaje jednak konstrukcje progresywne za niedokonane, ponieważ akcentuje się w nich trwanie akcji, a nie akcję jako zakończoną³⁰. Z danych projektu EUROTYP wynika, że języki z konstrukcją progresywną są językami, w których aspekt typu słowiańskiego (dokonany, niedokonany) jest całkowicie nieobecny. Natomiast języki z systemem aspektu nie znają konstrukcji progresywnej³¹.

Język niderlandzki może wyrazić aspekt, ale nie ma do tego formalnej morfologicznej kategorii. Ten sam czasownik może w jednym zdaniu mieć aspekt niedokonany, a w innym – dokonany, zależnie od warunków, podmiotu i dopełnienia bliższego. Perfektywizacja często idzie w parze z granicą (ograniczeniem) akcji wprowadzonej przez dopełnienie bliższe. Istnieją również konstrukcje progresywne, które mogą wyrażać akcje trwające, przyzwyczajenia i tego typu sytuacje niedokonane.

CZAS JAKO KATEGORIA GRAMATYCZNA

Aspekt i czas są różnymi kategoriami gramatycznymi, ale ściśle ze sobą powiązanymi. Czas jest kategorią deiktyczną, jego funkcja polega na aktualizacji wypowiedzenia. Morfologiczna kategoria czasu służy wskazaniu momentu, w którym odbywa się akcja lub ma miejsce stan wyrażony przez czasownik. Niedeiktyczna kategoria aspektu pokazuje akcję jako dokonaną bądź niedokonaną. Czas i aspekt są we współczesnym języku polskim podstawowymi środkami gramatycznymi służącymi do wyrażania relacji temporalnych.

W języku polskim czas jako kategoria gramatyczna i czas jako zjawisko fizyczne mają tę samą nazwę. W języku niderlandzkim czas fizyczny określany jest słowem *tijd*. Występuje ono też w nazwach czasów gramatycznych, np. *onvoltooid tegenwoordige tijd* (presens). Istnieje jednak także słowo *tempus* na określenie czasu gramatycznego.

³⁰ P.M. BERTINETTO, K.H. EBERT, C. DE GROOT, *The progressive in Europe*, w: *Tense and Aspect in the Languages of Europe*, red. Ö. Dahl, Berlin–New York 2000, s. 517-558.

³¹ R. THIEROFF, *On the areal distribution of tense-aspect categories in Europe*, w: *Tense and Aspect in the Languages of Europe*, red. Ö. Dahl, Berlin–New York 2000, s. 293-295 (zob. mapa 7, s. 297).

Najważniejszą funkcją kategorii czasu deiktycznego (absolutnego) jest odniesienie zdarzenia do mówienia o nim. Aby dokładnie zlokalizować zdarzenie na osi czasu rzeczywistego (astronomicznego), potrzebne są data bądź odniesienie do znanych faktów historycznych. Deiktyczne okoliczniki czasu, np. *w czwartek, dwa lata temu*, bez odniesienia do momentu mówienia pozostają „niedookreślone”³². Stąd wynika kolejny podział czasu na narracyjny i gramatyczny. Struktura tekstu sprawia, że czas narracyjny jest zawsze liniowy. Nie można go traktować jednoznacznie z czasem rzeczywistym, rządzi się on bowiem swoimi regułami, np. narrator, przyjmując punkt widzenia bohatera, może używać form czasu teraźniejszego do opisu przeszłości.

Podkreśliśmy w tym miejscu, że wyobrażanie sobie czasu jako osi, linii biegnącej z lewa (przeszłość) do prawa (przyszłość), jest pewną idealizacją, inaczej mówiąc, idealnym modelem kognitywnym, podczas gdy kryjąca się za nim rzeczywistość jest dużo bardziej skomplikowana. Jak pisze Andrzej Bogusławski:

Zdarzenia mają taką naturę, że dobrą analogię geometryczną dla nich znajdziemy nie w linii lub w paśmie, lecz w kuli (gdzie jest początek kuli?; gdzie jest jej koniec?) Ogół zdarzeń w danym wszechświecie to, rzecz można, „rój”³³.

Punktem odniesienia może być akt mowy charakteryzowany przez *teraz* – *w momencie, kiedy to mówię*, jak też inny określony w komunikacji punkt czasowy. Podstawowe rozróżnienie na czas bezwzględny i czas względny³⁴ opiera się na trzech punktach czasowych wyróżnionych przez Hansa Reichenbacha: (M) moment mówienia (u Reichenbacha: *point of speech*), (O) moment stanowiący bezpośredni punkt odniesienia temporalizacji (u Reichenbacha: *point of reference*), (Z) moment wystąpienia temporalizowanego zdarzenia (u Reichenbacha: *point of event*), i relacjach między tymi trzema momentami³⁵.

Dla czasów bezwzględnych formuła wygląda następująco³⁶:

1. $M = O - Z$ czas teraźniejszy
 2. $M = O \leftarrow Z$ czas przeszły
 3. $M = O \rightarrow Z$ czas przyszły
- = oznacza tożsamość
 – oznacza równoczesność
 → oznacza następstwo w czasie
 ← oznacza uprzedniość

³² A. NAGÓRKO, *Podręczna gramatyka języka polskiego...*, s. 135.

³³ A. BOGUSŁAWSKI, *Aspekt i negacja*, Warszawa 2003, s. 64.

³⁴ *Gramatyka współczesnego języka polskiego...*, s. 174.

³⁵ J. PELC, *Logika i język*, Warszawa 1967, s. 135.

³⁶ Podaję za: *Gramatyka współczesnego języka polskiego...*, s. 175.

Temu schematowi odpowiada opozycja trzech czasów gramatycznych w języku polskim: przeszłego, teraźniejszego i przyszłego.

W wypadku czasu względnego nie zachodzi tożsamość $M = O$. Temporalizacja względna polega na charakterystyce czasowej komunikowanego zdarzenia Z_1 przez odniesienie go do momentu, w którym zachodzi inne zdarzenie Z_2 komunikowane w tym samym tekście.

W języku polskim, jak już wspomniano, istnieją trzy czasy gramatyczne oparte na czasie bezwzględnym. Nie są one wystarczające do wyrażenia *consecutio temporum*. Do oddania relacji czasowych na podstawie czasu względnego potrzebne są inne środki leksykalne, np. taksis. W wypadku taksis chodzi o względny porządek komunikowanych faktów, w którym punktem odniesienia jest nie moment mówienia, lecz inny opisywany fakt. Taxis jest kategorią funkcjonalno-znaczeniową, ściśle związaną z czasem i aspektem³⁷.

Nagórko pisze, że istnieją bardzo różne środki wyrażania chronologicznego następstwa zdarzeń, sytuacji i faktów, od gramatycznych po leksykalne:

– forma czasu względnego, jakim jest *plusquamperfectum*, obecnie archaiczna w polszczyźnie;

– aspekt czasowników, np. aspekt dokonany może wnosić znaczenie uprzedniości: *Zosia czytała, że CBA zatrzymało przestępców*;

– imiesłów przysłówkowy współczesny, informujący o równoczesności dwóch zdarzeń, np. *Spacerował, rozglądając się po okolicy*³⁸;

– imiesłów przymiotnikowy czynny, który również wskazuje na przebieg równoczesny dwóch zdarzeń, np. *Widziałam ją rozmawiającą z koleżanką*;

– imiesłów przysłówkowy uprzedni, wskazujący na nierównoczesność dwóch zdarzeń, na uprzedniość jednego z nich w stosunku do drugiego, np. *Przyszedłszy, usiadł na krześle* (najpierw przyszedł, potem usiadł na krześle).

– przyimki czasowe, np. *przed, po, podczas*;

– spójniki, np. *dopóki... dopóty, podczas gdy, zaledwie, zanim, kiedy*;

– przysłówki i partykuły, np. *właśnie, wówczas, natychmiast, już, od razu*.

Między sytuacją P1 a sytuacją P2 możliwe są następujące relacje: I. uprzedniość (P1 przed P2), II. jednoczesność (P1 i P2), III. następczość (P1 po P2)³⁹.

³⁷ A. NAGÓRKO, *Podręczna gramatyka języka polskiego...*, s. 145.

³⁸ W niektórych zdaniach, w których użyty jest imiesłów przysłówkowy współczesny, można mówić o niepełnej równoczesności, np. *Siedząc, spojrzal na gości*. Wpływ na wrażenie nierównoczesności ma znaczenie czasowników, a także, jak pisze Małgorzata Smereczniak (*Morfologiczne i leksykalne wykładniki kategorii czasu w nauczaniu języka polskiego jako obcego*, Katowice 2012, s. 43), czas potrzebny do wykonania dwóch nazwanych czynności. Wydaje się, że *siedząc* jest tu dla *spojrzal na gości*. *Spojrzal* może oznaczać „zerknąć, rzucić okiem”, a więc czynność o znaczeniu momentalności, bądź „zacząć patrzeć”, czyli etap początkowy czynności.

³⁹ Opis i przykłady za: NAGÓRKO, *Podręczna gramatyka języka polskiego...*, s. 145-146.

I. Uprzedniość ma miejsce, gdy

I.1. sytuacja P1 zostaje przerwana przez sytuację P2:

Przebiegając (ndk) przez ulicę, Piotr upadł (dk).

I.2. P2 następuje bezpośrednio po P1:

Jak tylko Piotr wyszedł (dk) z pokoju, Maria włączyła (dk) telewizor.

I.3. P2 następuje po P1 po pewnym czasie:

Dwie godziny po tym, jak Piotr wyszedł (dk), Maria włączyła (dk) telewizor.

II. Jednoczesność może być

II.1. całkowita:

Kiedy Piotr odrabiał (ndk) lekcje, Maria czytała (ndk) książkę.

II.2. niepełna:

Kiedy Piotr odrabiał (ndk) lekcje, do pokoju weszła (dk) Maria.

II.3. odwrócona niepełna:

Kiedy do pokoju weszła (dk) Maria, Piotr odrabiał (ndk) lekcje.

III. Następczość ma miejsce, gdy:

III.1. P1 następuje po P2 i przerywa P2:

Piotr odrabiał (ndk) lekcje, dopóki nie przyszła (dk) Maria.

III.2. P1 następuje bezpośrednio po P2:

Zanim wyszedł (dk) z pokoju, Piotr wyłączył (dk) światło.

III.3. P1 następuje niebezpośrednio po P2:

Po dwóch dniach, kiedy Piotr wyjechał (dk), otrzymał (dk) list od Marii.

FUNKCJE CZASÓW GRAMATYCZNYCH W JĘZYKU POLSKIM

W języku polskim występują trzy czasy gramatyczne⁴⁰. Schemat tych czasów można przedstawić następująco:

<i>kupował</i>	– <i>kupuje</i>	+ <i>będzie kupował</i>
	← (czas teraźniejszy)	→ <i>będzie kupować</i>
		(czas przyszły złożony)
<i>kupił</i>		<i>kupi</i>
(czas przeszły)		(czas przyszły prosty (nieprzeszły)) ⁴¹

CZASOWNIKI NIEDOKONANE

Czasowniki niedokonane mogą realizować czas teraźniejszy, przeszły i przyszły. Czas przyszły tworzony jest przez peryfrastyczną formę opisową.

⁴⁰ *Gramatyka współczesnego języka polskiego...*, s. 177-178.

⁴¹ Tamże, s. 177.

1. Czas terażniejszy

– Wyraża czynność/akcję w momencie mówienia, która zaczęła się w przeszłości i trwa dłuższy czas bądź właśnie ma miejsce w tym momencie:

Ania właśnie tańczy. (Testem na prymarne użycie czasu terażniejszego jest możliwość dodania przysłowka *właśnie*⁴², *teraz*, *w tej chwili*, *obecnie*, *akurat*).

Mieszkamy tutaj już dwadzieścia lat.

Pracuję teraz w biurze. (= nie tylko w tej chwili, lecz przez jakiś czas w stosunku do momentu mówienia)⁴³.

– Wyraża zwyczaj, zdarzenie stale się powtarzające, mające charakter habitualny:

Te kwiaty zawsze kwitną na wiosnę.

W autobusie zawsze czytam książkę.

(W języku polskim są specjalne formy czasowników, które pełnią funkcję habitualną, np. *bywać*, *pisywać*, *czytywać*, *jadać*:

Codziennie czytuję wiadomości w internecie.

W niedzielę jadam rosół.)

– lub powszechnie obowiązującą prawdę:

*Ziemia krąży dookoła Słońca*⁴⁴.

– Wyraża czynność/akcję przyszłą (rozpoznawalną po kontekście lub sytuacji):

Jutro jadę do Lublina.

– Nazywa zdarzenie, które rozegrało się w przeszłości, ale ze względu na „ożywienie” opowiadane jest w czasie terażniejszym, tzw. *praesens historicum*:

„Raz tylko w pociągu wszedłem do przedziału, wykrzykuje, gruszki, śliwki, jabłka, a tam ktoś kogoś częstuje i ten się tłumaczy, że nie, dziękuje, ma wrzody na dwunastnicy, musi ściślejsz diety przestrzegać” (W. Myśliwski).

– *Praesens propheticum* – mówiący wypowiada zamiar, chęć, zapowiada coś: *Już idę*⁴⁵.

Wychodzę za mąż latem.

– Stosowany jest w wypowiedzeniach performatywnych:

*Otwieram dyskusję, Aresztuję pana...*⁴⁶

2. Czas przeszły

– Wyraża czynność/akcję, która trwała przez pewien czas w przeszłości:

*Uczyliśmy się do egzaminu*⁴⁷.

⁴² Nagórko (*Podręczna gramatyka języka polskiego...*, s. 135) podaje, że *właśnie* może być użyte do czasu przeszłego, jeśli zdarzenie miało miejsce przed chwilą i w momencie mówienia jest aktualne, np. *Właśnie zdałam egzamin*. W języku niderlandzkim tę funkcję oddaje *perfectum*.

⁴³ Przykład i uwaga: Z. KALETA, *Gramatyka języka polskiego dla cudzoziemców*, Kraków 1995, s. 269.

⁴⁴ Przykład: A. NAGÓRKO, *Podręczna gramatyka języka polskiego...*, s. 136.

⁴⁵ Przykład: tamże.

⁴⁶ Przykład: tamże.

⁴⁷ Przykład: Z. KALETA, *Gramatyka języka polskiego dla cudzoziemców...*, s. 270.

– Nazywa czynność/akcję powtarzającą się, o charakterze habitualnym w przeszłości:

*Po pracy zwykle robiła zakupy*⁴⁸.

Formy niedokonane w trybie narracyjnym oznaczają równoczesność zdarzeń.

3. Czas przyszły

– Odnosi się do czynności/akcji w określonym momencie w przyszłości:

Jutro będę pracować/pracował do czwartej.

*Wieczorem będziemy oglądać/oglądali telewizję*⁴⁹.

– Nazywa czynność/akcję, która stanie się zwyczajem:

*Będziemy się uczyć/uczyli systematycznie*⁵⁰.

Jako czas względny oddaje następstwo czasowe.

CZASOWNIKI DOKONANE

1. Czas przeszły

– Wyraża czynność/akcję zakończoną w przeszłości, której rezultat może być ważny dla teraźniejszości:

*Nauczyliśmy się języka polskiego w ciągu roku (i teraz znamy język polski)*⁵¹.

– Występuje w narracji o przeszłych wydarzeniach, może być sygnałem uprzedniości:

*Matka wiedziała, że wrócił*⁵².

– Może oznaczać sekwencję następujących po sobie wydarzeń:

*Jak skoczył, to wpadł do wody*⁵³.

– W zdaniach warunkowych sygnalizuje hipotetyczność czynności/akcji:

*Gdybym zachorowała, (to) kolega mnie zastąpi*⁵⁴.

2. Czas przyszły

– Czas przyszły prosty dla czasowników dokonanych (czyli formy czasu teraźniejszego czasowników dokonanych, które mają znaczenie czasu przyszłego) nazywa czynność/akcję, która się odbędzie i zakończy rezultatem w przyszłości:

Jutro napiszę list.

*W przyszłym roku zaproponuję jej ślub*⁵⁵.

– Wyraża czynność/akcję, która stanie się zwyczajem w przyszłości:

⁴⁸ Przykład: tamże.

⁴⁹ Przykłady: tamże, s. 271.

⁵⁰ Przykład: tamże.

⁵¹ Przykład: tamże, s. 270.

⁵² Przykład: tamże, s. 271.

⁵³ Przykład: tamże.

⁵⁴ Przykład: tamże, s. 430.

⁵⁵ Przykłady: tamże, s. 271.

*Co miesiąc dostaniesz ode mnie 100 000 złotych*⁵⁶.

– Występuje w narracji o wydarzeniach przeszłych, np. w opowiadaniu:

*Zdarzało się, przyjdzie, usiądzie obok mnie i przytuli się*⁵⁷.

– W roli czasu względnego jest wskaźnikiem następstwa w czasie.

CZAS GRAMATYCZNY W JĘZYKU NIDERLANDZKIM

Większość tzw. szkolnych podręczników gramatyki podaje, że istnieje osiem czasów gramatycznych w języku niderlandzkim⁵⁸: ovt – onvoltooid verleden tijd (*imperfectum/praeteritum*), ott – onvoltooid tegenwoordige tijd (*presens*), ovtv – onvoltooid verleden toekomende tijd (*futurum praeteriti*), ottt – onvoltooid tegenwoordig toekomende tijd (*futurum*), vvt – voltooid verleden tijd (*plusquamperfectum*), vtt – voltooid tegenwoordige tijd (*perfectum*), vvtv – voltooid verleden toekomende tijd (*futurum exactum praeteriti*), vtvt – voltooid tegenwoordig toekomende tijd (*futurum exactum*). Podzielone są one na dwie grupy – na *onvoltooide* (cztery czasy – wskazujące na czynności niezakończone) i *voltooide* (cztery czasy – wskazujące na czynności zakończone).

1. Presens – Onvoltooid tegenwoordige tijd

– Wyraża zdarzenie w momencie mówienia, które zaczęło się w przeszłości i trwa dłuższy czas bądź właśnie dzieje się w tej chwili:

We wonen een jaar in deze flat. [Mieszkamy w tym mieszkaniu (już) rok].

*We vertrekken, daaag!*⁵⁹ [Jedziemy, czeeeść!].

– Wyraża zwyczaj, zdarzenie stale się powtarzające lub powszechnie obowiązującą prawdę:

Ik sta 's morgens om zeven uur. [Każdego ranka wstaję o godzinie siódmej].

Mensen praten nu eenmaal over elkaar. [Tak to już jest, że ludzie mówią (plotkują) o sobie nawzajem].

– Wyraża zdarzenie, które rozegrało się w przeszłości, ale ze względu na „ożywienie” opowiadane jest w czasie teraźniejszym, tzw. *praesens historicum*:

In 1584 wordt Willem de Zwijger te Delft vermoord. [Willem de Zwijger zostaje zamordowany w 1584 roku].

Vanmorgen om zeven uur gaat de telefoon. Ik was net wakker, ik denk: wat krijgen we nou? [Dzisiaj rano o siódmej dzwoni telefon. Właśnie się obudziłam i myślę: co jest?].

⁵⁶ Przykład: tamże.

⁵⁷ Przykład: tamże.

⁵⁸ Czyni tak m.in. ANS, s. 69-70.

⁵⁹ Wszystkie przykłady dla czasu *presens* zostały zaczerpnięte z ANS, s. 118-120.

– Wyraża zdarzenie, które rozegra się w przyszłości i przedstawiane jest jako pewne. Najczęściej w zdaniu występuje okolicznik oznaczający przyszłość. Jest to najczęstszy sposób wyrażania przyszłości w języku potocznym:

Ik stap bij de volgende halte uit. [Na następnym przystanku wysiadam].

De trein komt om kwart over twee aan. [Pociąg przyjedzie kwadrans po drugiej].

– W języku potocznym *presens* może być używany w zdaniach warunkowych (*conditionalis*, *realis van het heden*):

Als ik het niet vergeet, koop ik de krant. [Jeśli nie zapomnę, to kupię gazetę].

2. Imperfectum (praeteritum) – onvoltooid verleden tijd

– Jest przede wszystkim czasem narracyjnym⁶⁰:

Om tien uur arriveerde ze in gezelschap van prins Claus bij het museum in de Henri Polaklaan en om half elf hield ze een korte toespraak. [O godzinie dziesiątej przybyła w towarzystwie księcia Clausa do muzeum przy Henri Polaklaan i w pół do jedenastej wygłosiła krótkie przemówienie].

– Za pomocą *imperfectum* wyraża się przyzwyczajenie w przeszłości:

*Als kind sprong ze graag touwtje, maar knikkeren deed ze nooit*⁶¹. [Jako dziecko lubiła skakać na skakance, ale nigdy nie grała w kulki].

– bądź szybko po sobie następujące zdarzenia w przeszłości:

*Hij kwam binnen, zette zijn tas neer en ging weer weg*⁶². [Wszedł do środka, odłożył swoją teczkę i wyszedł].

– W języku potocznym można oddać w imperfekcie sytuacje nierealne (*conditionalis*, *irrealis van het heden*):

*Als ik veel geld kreeg, kocht ik een huis*⁶³. [Gdybym dostała dużo pieniędzy, kupiłabym (sobie) dom].

3. Futurum – Onvoltooid tegenwoordig toekomstige tijd

Zasownik posiłkowy czasu przyszłego *zullen* był pierwotnie czasownikiem modalnym i nadal w języku niderlandzkim jest stosowany jako czasownik modalny. We współczesnym języku niderlandzkim często używa się czasownika *gaan* jako posiłkowego do tworzenia czasu przyszłego. *Zullen* oddaje bardziej konieczność zdarzenia przyszłego, natomiast *gaan* ma znaczenie inchoatywne i wskazuje, że najpierw konieczna jest zmiana miejsca, żeby akcja mogła zostać zrealizowana. Czas ten stosuje się, by wyrazić:

⁶⁰ Przykład: *De regels van het Nederlands. Grammatica voor anderstaligen*, red. A.F. Florijn, J.A. Lalleman, J.H. Maureau, Groningen 1994, s. 86.

⁶¹ Przykład: tamże, s. 87.

⁶² Przykład: *Nederlandse grammatica voor anderstaligen*, red. A.M. Fontein, A. Pescher-ter Meer, Utrecht 2004, s. 114.

⁶³ Przykład: tamże, s. 118.

– Przyszłość bez okolicznika oznaczającego przyszłość⁶⁴:

Opá gaat een eindje wandelen in het park. [Dziadek idzie na krótki spacer do parku].

– Przyszłość z okolicznikiem oznaczającym przyszłość:

De trein zal om kwart over twee aankomen. [Pociąg przyjedzie kwadrans po drugiej].

– Przyszłość z dodatkowym znaczeniem modalnym (konieczność)⁶⁵:

Wie nee zegt tegen het leven zal ontdekken dat de anderen dit opvatten als een nee tegen henzelf, tegen de levenden. In leven gehouden zul je worden, tegen heug en meug. [Kto mówi nie wobec życia, odkryje, że inni odbierają to jako nie wobec nich samych, wobec żyjących. Będą cię podtrzymywać przy życiu, czy tego chcesz, czy nie].

4. Futurum praeteriti – Onvoltooid verleden toekomende tijd

Czasu *futurum praeteriti* używa się przede wszystkim modalnie. Ogólnie odnosi się on do zdarzenia, które z perspektywy punktu odniesienia w przeszłości jest widziane jako przyszłe⁶⁶:

Na gedurende enkele maanden ingwerkt te zijn, zou Rudolf het beheer over de onderneming op zich kunnen nemen. [Po kilkumiesięcznym wdrożeniu Rudolf mógłby przejąć zarządzanie przedsiębiorstwem].

– Zdarzenie nie nastąpiło, jest więc nierealne⁶⁷:

Ik zou graag nog een weekje langer blijven, maar ik moest weer aan het werk. [Chciałam zostać jeszcze tydzień dłużej, ale musiałam wrócić do pracy].

– Jako *irrealis* (tryb warunkowy nierealny) czas ten może wyrażać z pewnością z perspektywy teraźniejszości warunek nierealny dla przyszłości⁶⁸:

Als ze me zouden aanbieden hier te komen werken, zou ik meteen ja zeggen. [Gdyby mi zaproponowano tutaj pracę, zgodziłabym się od razu].

Czasy zakończone występują przede wszystkim w połączeniu z ich odpowiednikami niezakończonymi. Konsekwencje tego widoczne są w możliwościach użycia tych czasów. Najważniejsze z nich przedstawiono poniżej.

5. Perfectum – Voltooid tegenwoordige tijd

Czas *perfectum* tworzy czasownik posiłkowy *hebben* bądź *zijn* w połączeniu z *voltooid deelwoord* (imiesłów czasu *perfectum*). Z tego wynika najważniejsza funkcja tego czasu:

⁶⁴ Przykłady dla czasu *futurum* zostały zaczerpnięte z ANS, s. 976.

⁶⁵ J. ZEGGERMAN, *Zes sterren*, Amsterdam 2002, s. 66-67.

⁶⁶ H. HAASSE, *Heren van de thee*, Amsterdam 2005, s. 92.

⁶⁷ Przykład: ANS, s. 1620.

⁶⁸ Tamże.

– Wyraża sytuację, która jest zakończona i ma wpływ na terażniejszość⁶⁹:

“Maar Karel,” zei Adriaan kalmerend, “er is toch veel veranderd door jouw bemoeienis. Je bent nu adviseur voor Preangerzaken. Ze hebben je het ridderkruis van de Nederlandse Leeuw gegeven. Het gouvernement luistert naar je. Je hebt toch maar gedaan gekregen dat ze je subsidies verlenen voor die scholen van je.” [„Ależ, Karelu – uspokajał Adriaan – przecież dzięki twoim staraniom wiele się zmieniło. Jesteś teraz doradcą do spraw Preangeru. Dali ci Wielki Krzyż Orderu Lwa Niderlandzkiego. Gubernatorstwo słucha twojego głosu. Udało ci się nawet zdobyć ich dotacje na te twoje szkoły”]⁷⁰.

– Umieszcza akcję w przeszłości bez połączenia jej z dokładnym momentem (a to jest właśnie cechą *imperfectum*, że łączy akcję z określonym momentem). Dla porównania⁷¹:

Zij heeft nog op krukken gelopen. [W bliżej nieokreślonej przeszłości była w takim stanie, że musiała poruszać się o kulach].

Zij liep nog op krukken. [W momencie, o którym teraz mówimy, poruszała się o kulach].

– Opisuje jednorazowe wydarzenie w przeszłości:

Ik heb vorige week rijexamen gedaan: ik ben helaas gezakt. [W zeszłym tygodniu zdawałam egzamin na prawo jazdy: niestety nie zdałam].

– Może wyrażać realne warunki, które mają wpływ na terażniejszość (*conditio-nalis*, *realis van het verleden*):

Als de wet in de Staatscourant heeft gestaan, is die van kracht. [Jeśli ustawa została opublikowana w Dzienniku Ustaw, to obowiązuje].

– Może być używany w kombinacji z *praesens historicum* zamiast *plusquam-perfectum*, żeby ożywić opowiadanie⁷²:

In 1584 wordt Willem van Oranje, nadat er al verschillende malen vergeefs een aanslag op hem gepleegd is, te Delft vermoord. [Willem van Oranje zostaje zamordowany w roku 1584 po wielu wcześniejszych bezskutecznych próbach zamachu].

Perfectum ma podwójne znaczenie. Z jednej strony zawiera konotację przeszłości (uprzednie działanie zakończone), z drugiej – czasu terażniejszego dokonanego. Formy czasu *perfectum* mogą łączyć się z przysłówkami odnoszącymi się do terażniejszości i przyszłości, np.:

Jan heeft al gegeten. [Jan już zjadł].

Jan heeft nu een brief geschreven. [Jan napisał właśnie list].

Jan heeft morgen een brief geschreven. [Jan napisze jutro list].

Wacht even tot ik die brief heb geschreven. [Poczekaj, aż napiszę ten list].

⁶⁹ H. HAASSE, *Heren van de thee...*, s. 77.

⁷⁰ H. HAASSE, *Panowie herbaty*, przekł. A. Oczko, Warszawa 2010, s. 78.

⁷¹ Przykłady: ANS, s. 122.

⁷² Przykład: tamże, s. 131.

Właśnie te fakty wskazują na możliwość interpretacji czasu *perfectum* aspektualnie.

6. Plusquamperfectum – Voltooid verleden tijd

– Przedstawia akcję jako zamkniętą i poprzedzającą punkt odniesienia w przeszłości. Zgodnie z zasadą logiki czas ten używany jest w połączeniu z *imperfectum* bądź *perfectum*⁷³:

“Rudolf was getroffen door de openhartigheid waarmee Roosegaarde zijn mening gaf over de misstanden die gaandweg waren binnengeslopen in het Indische gouvernement.” [„Rudolfa uderzyła otwartość, z jaką Roosegaarde wyrażał swoje zdanie na temat nadużyć, do których z czasem zaczęło dochodzić we wschodnioindyjskim gubernatorstwie”]⁷⁴.

– Używa się go do wyrażenia zdarzeń, które miały odbyć się w przeszłości, aby mogło zdarzyć się coś innego, ale się nie wydarzyły (*irrealis*, van het verleden)⁷⁵:
Als ik in mijn jeugd geld gehad had, had ik veel meer gereisd. [Gdybym miała pieniądze w młodości, podróżowałabym wtedy o wiele więcej].

7. Futurum exactum – Voltooid tegenwoordig toekomende tijd

– Używa się go do opisu zdarzeń, które mówiący przedstawia jako pewne i zakończone w przyszłości:

Op 29 januari 2020 zal het ruimteschip de dampkring van de planeet bereikt hebben. [29 stycznia 2020 r. statek kosmiczny znajdzie się w zasięgu atmosfery planety].

8. Futurum exactum praeteriti – Voltooid verleden toekomende tijd

– Czas ten pełni przede wszystkim funkcję modalną i odnosi się do zdarzeń, które z perspektywy punktu odniesienia w przeszłości są postrzegane jako przyszłe i już zakończone. Mówiący nie zna tego zdarzenia z własnego doświadczenia, dlatego oddaje je jako niepewne⁷⁶:

Op die bijeenkomst zou de minister zelf gesproken hebben. [Na spotkaniu miał mówić sam minister].

Gisteren werd verteld dat Johan niet gekomen zou zijn. [Wczoraj mówiono, że Johan nie przyjdzie].

– Często chodzi o zdarzenie nieurzeczywistnione, a więc o *irrealis*⁷⁷:

Als ik in mijn jeugd geld gehad zou hebben, zou ik veel meer gereisd hebben. [Gdybym miała pieniądze w młodości, podróżowałabym wtedy o wiele więcej].

⁷³ H. HAASSE, *Heren van de thee...*, s. 142.

⁷⁴ H. HAASSE, *Panowie herbaty...*, s. 142.

⁷⁵ Przykład: ANS, s. 1621.

⁷⁶ Przykład: tamże, s. 131.

⁷⁷ Przykład: tamże, s. 132.

– Ten czas jest typowy dla mowy zależnej:

Frits beloofde me: "Ik zal morgen de klok weer in elkaar gezet hebben." [*Frits mi obiecał: „Jutro naprawię zegar”*].

Frits beloofde me dat hij morgen de klok weer in elkaar gezet zou hebben. [*Frits mi obiecał, że jutro naprawi zegar*].

NASTĘPSTWO CZASÓW W JĘZYKU NIDERLANDZKIM

Jednoczesność przede wszystkim w zdaniach temporalnych jest wyrażana za pomocą tego samego czasu:

Terwijl ze het eten klaarmaakt, luistert ze naar de radio. (W obydwu zdaniach czas *presens*). [*Przygotowując jedzenie, słucha radia*].

Terwijl hij dat deed, kreeg hij een vreemd gevoel. (W obydwu zdaniach czas *praeteritum*). [*Podczas gdy to robił, miał dziwne przecucie*].

Jeśli do wyrażenia wcześniejszego wydarzenia użyto czasu złożonego, to uprzedniość i następczość są wyrażane za pomocą *perfectum* dla czasu *presens* i *futurum*:

Nu hij gekomen is, ben ik blij. [*Teraz, gdy przyszedł, jestem zadowolona*].

Zodra hij gekomen is, zal ik hem te eten geven. [*Gdy tylko przyjdzie, dam mu jeść*].

A dla czasu *praeteritum* za pomocą *plusquamperfectum*:

Nadat we het Colosseum bekeken hadden, gingen we naar het Romeinse Forum. [*Po obejrzeniu Koloseum poszliśmy do Forum Romanum*].

Nu zij afgestudeerd was, had ze eindelijk meer tijd voor hobby's. [*Teraz, gdy skończyła studia, miała w końcu więcej czasu na hobby*].

Verba dicendi et sentiendi określają w języku niderlandzkim status syntaktyczny w mowie zależnej. Język niderlandzki nie ma już praktycznie *conjunctivus* (tryb przypuszczający, którym wyraża się np. w języku niemieckim mowę zależną), zmiana czasu następuje w trybie oznajmującym. W języku niderlandzkim obowiązują przedstawione dalej reguły⁷⁸.

1. Jeśli czas zdania nadrzędnego jest usytuowany przed czasem mówienia i informacja zawarta w zdaniu podrzędnym jest aktualna, należy użyć w zdaniu podrzędnym czasu *presens*: *Ik zei daarnet dat ze mooi haar heeft.* [*Powiedziałam przed chwilą, że ma ładne włosy*].

2. Jeśli czas gramatyczny zdania nadrzędnego znajduje się przed czasem mówienia, zdanie podrzędne może mieć ten sam czas, niezależnie od faktu, czy zdanie opisywane w zdaniu podrzędnym znajduje się przed momentem mówienia,

⁷⁸ ANS, s. 133-136.

w momencie mówienia czy nawet po nim. Zdanie: *Ik zei daarnet dat ze mooi haar had* [Powiedziałam przed chwilą, że ma/miała ładne włosy] może więc oznaczać: *Ik zei daarnet: "Ze heeft mooi haar"* [Powiedziałem przed chwilą: „Ma ładne włosy”], jak również: *Ik zei daarnet: "Ze had mooi haar"* [Powiedziałam przed chwilą: „Miała ładne włosy”].

3. Jeśli zdarzenie w zdaniu podrzędnym miało miejsce przed czasem mówienia zdania nadrzędnego, zdanie podrzędne musi używać takiego czasu, który to dokładnie wyraża. Oznacza to, że zdanie: *Een uur geleden heeft ze geconstateerd: Koos is er op dit moment niet* [Godzinę temu stwierdziła: Nie ma Koosa w tym momencie] w mowie zależnej można oddać tylko następującym wypowiedzeniem: *Een uur geleden heeft ze geconstateerd dat Koos er op dat moment niet was.* [Godzinę temu stwierdziła, że Koosa nie ma].

4. Jeśli w zdaniu podrzędnym jest mowa o zdarzeniu, które ma nastąpić, obowiązują następujące reguły:

– Jeśli zdarzenie w momencie mówienia dopiero nastąpi, używamy czasu *presens*:

Hij hoopte dat het gaat vriezen. [Miał nadzieję, że jeszcze będzie mróz].

Zij heeft gezegd dat ze me nog komt opzoeken. [Powiedział, że mnie odwiedzi].

– Jeśli zdarzenie ma miejsce po punkcie odniesienia zdania głównego, ale przed momentem mówienia, używamy *imperfectum*:

Ze heeft gezegd dat ze me nog kwam opzoeken. [Powiedział, że mnie odwiedzi].

WNIOSKI

W języku polskim są trzy czasy, w języku niderlandzkim jest ich osiem. W języku polskim istnieje aspekt, w języku niderlandzkim go nie ma. Dla Polaka uczącego się języka niderlandzkiego problemem jest prawidłowe użycie czasów w tym języku. Przede wszystkim, jak wspomniano, cytując Czochralskiego, Polak ma naturalną tendencję do stosowania w języku niderlandzkim czasu *praeteritum*, gdy chce wyrazić niedokonaność, i *perfectum*, gdy chce wyrazić dokonaność. Czasy *voltooid* również stanowią niemałą trudność, ponieważ nie istnieją w polszczyźnie, a ponadto w języku polskim inaczej oddawana jest uprzedniość. Nie ma w nim czasu gramatycznego służącego do wyrażania uprzedniości, jakim jest czas *plusquamperfectum* w języku niderlandzkim.

Warto byłoby na podstawie tłumaczeń literackich dokonać analizy, jakie czasy i jakie środki wykorzystywane są do tłumaczenia dokonaności i niedokonaności polskich czasowników w języku niderlandzkim, jak również jakie środki stosuje się w polskich tłumaczeniach z języka niderlandzkiego do ukazania *consecutio temporum*.

BIBLIOGRAFIA

- AGRELL S.: Aspektänderung und Aktionsartbildung beim polnischen Zeitworte. Ein Beitrag zum Studium der indogermanischen Präverbia und ihrer Bedeutungsfunktionen, Diss. Lund 1908.
- Algemene Nederlandse Spraakkunst, red. W. Haeseryn, Groningen 1997, wersja elektroniczna: <http://www.let.ru.nl/ans/e-ans>
- BERTINETTO P.M., EBERT K.H., GROOT C. DE: The progressive in Europe, w: *Tense and Aspect in the Languages of Europe*, red. Ö. Dahl, Berlin–New York 2000, s. 517-558.
- BOOGAART R.: Aspect and Temporal Ordering, The Hague 1999.
- BOGUSŁAWSKI A.: Aspekt i negacja, Warszawa 2003.
- COCKIEWICZ W.: Aspekt na tle systemu słowotwórczego polskiego czasownika i jego funkcyjne odpowiedniki w języku niemieckim, Kraków 1992.
- COCKIEWICZ W.: Na peryferiach aspektu, „LingVaria” 2(2007), nr 2(4), s. 9-23.
- CZARNECKI T.: Aspektualität im Polnischen und Deutschen. Bedeutungen und Formen in einer konfrontativen Übersicht, Gdańsk 1998.
- CZOCHRAŁSKI J.: Verbalaspekt und Tempussystem im Deutschen und Polnischen. Eine konfrontative Darstellung, Warszawa 1975.
- FILIP H.: Aspect, Situation Types and Nominal Reference, Ph.D. dissertation, University of California, Berkeley, CA 1993.
- Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia, red. R. Grzegorzczkowska, R. Laskowski, H. Wróbel, Warszawa 1998.
- GRZEGORCZYKOWA R.: Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówków, Wrocław–Warszawa–Kraków 1975.
- GRZEGORCZYKOWA R.: Nowe spojrzenie na kategorię aspektu w perspektywie semantyki kognitywnej, w: *Semantyczna struktura słownictwa i wypowiedzi*, red. R. Grzegorzczkowska, Z. Zaron, Warszawa 1997, s. 25-38.
- GRZEGORCZYKOWA R.: Problem kwantyfikacji w grupie werbalnej, w: *Liczba. Ilość. Miara. Materiały konferencji naukowej w Jadwisinie 11-13 maja 1972 r.*, red. Z. Topolińska, M. Grochowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1973, s. 83-89.
- HAASSE H.: Heren van de thee, Amsterdam 2005.
- HAASSE H.: Panowie herbaty, przekł. A. Oczko, Warszawa 2010.
- HOLVOET A.: Aspekt a modalność w języku polskim na tle ogólnosłowiańskim, Wrocław 1989.
- ISAČENKO A.: Die russische Sprache der Gegenwart, Halle (Saale) 1962.
- KALETA Z.: Gramatyka języka polskiego dla cudzoziemców, Kraków 1995.
- KAROLAK S.: Od semantyki do gramatyki, Warszawa 2001.
- KĄTNY A.: Aspektualität in germanischen und slawischen Sprachen, Poznań 2000.
- KOSCHMIEDER E.: Nauka o aspektach czasownika polskiego w zarysie, Wilno 1934.
- KRIFKA M.: Nominalreferenz und Zeitkonstitution, München 1989.
- LASKOWSKI R.: Präpositionale Ausdrücke mit temporaler Funktion im Polnischen, Beiträge zu einer gleichnamigen Tagung Oldenburg, Oldenburg 2003, s. 193-226.
- LASKOWSKI R.: Studia z leksykologii i gramatyki języków słowiańskich, Kraków 1996.

- LASKOWSKI R.: Temporalne frazy przyimkowe o funkcji prospektywnej i retrospektywnej, w: *Przysłówki i przyimki. Studia ze składni i semantyki języka polskiego*, red. M. Grochowski, Toruń 2005, s. 209-225.
- MŁYNARCZYK A.: Aspectual pairing in Polish, Utrecht 2004.
- MŁYNARCZYK A.: Aspectuele overeenkomsten tussen het Pools en het Nederlands, „Nederlandse Taalkunde” 6(2001), s. 272-289.
- NAGÓRKO A.: Podręczna gramatyka języka polskiego, Warszawa 2010.
- Nederlandse grammatica voor anderstaligen, red. A.M. Fontein, A. Pescher-ter Meer, Utrecht 2004.
- PELC J.: Logika i język, Warszawa 1967.
- PERLIN J.: Ile jest we współczesnej polszczyźnie czasowników dwuaspektowych, „Linguistica Copernicana” 2010, nr 1(3), s. 165-171.
- PIERNIKARSKI C.: Typy opozycji aspektowych czasownika polskiego na tle słowiańskim, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969.
- SMERECZNIK M.: Morfologiczne i leksykalne wykładniki kategorii czasu w nauczaniu języka polskiego jako obcego, Katowice 2012.
- STAWNICKA J.: Aspekt – iteratywność – określniki kwantyfikacyjne (na materiale form czasu przeszłego w języku polskim), Katowice 2007.
- STAWNICKA J.: Studium porównawcze nad kategorią semantyczno-słowotwórczą Aktionsarten w języku rosyjskim i polskim, Katowice 2009.
- ŚMIECH W.: Funkcje aspektów czasownikowych we współczesnym języku ogólnopolskim, Łódź 1971.
- THIEROFF R.: On the areal distribution of tense-aspect categories in Europe, w: *Tense and Aspect in the Languages of Europe*, red. Ö. Dahl, Berlin–New York 2000, s. 265-305.
- THIEROFF R., BALLWEG J.: *Tense Systems in European Languages*, Tübingen 1994.
- VERKUYL H.: Non-Durative Closures of Event, w: *Studies in Discourse Representation Theory and the Theory of Generalized Quantifiers*, red. J.A.G. Groenendijk i in., Dordrecht 1987, s. 87-113.
- VERKUYL H.: *A Theory of Aspectuality*, Cambridge 1993.
- ZEGGERMAN J.: *Zes sterren*, Amsterdam 2002.

ASPEKT I *CONSECUTIO TEMPORUM* W JĘZYKACH POLSKIM I NIDERLANDZKIM

Streszczenie

Język niderlandzki, stający się coraz bardziej popularnym językiem obcym w Polsce, należy do języków germańskich, które są temporalne. Język polski należy do języków słowiańskich, które są aspektualne. W języku polskim istnieją trzy czasy gramatyczne: czas teraźniejszy, przeszły i przyszły, czasownik zasadniczo może być dokonany bądź niedokonany. W języku niderlandzkim istnieje według tradycyjnego ujęcia osiem czasów, cztery z nich są voltooid, czyli przedstawiające sytuację bądź akcję jako zakończoną, i cztery – onvoltooid,

przedstawiające sytuację bądź akcję w czasie jej trwania. Aspekt jako obowiązkowa kategoria morfologiczna nie istnieje. To, czy czasownik w danym zdaniu jest dokonany czy też nie, zależy od innych części zdania.

Słowa kluczowe: Aspekt; aspektualność; *consecutio temporum*; czasy gramatyczne; następstwo czasów.

ASPECTUALITY AND CONSECUTIO TEMPORUM IN POLISH AND DUTCH

Summary

In Poland, Dutch is becoming gradually a popular foreign language. It belongs to the Germanic languages, which have a verbal system with tenses. Polish is a Slavonic language with an aspectual verb system. In Polish there are 3 grammatical tenses: present tense, future tense and past tense. Polish verbs can be used in a perfective and an imperfective aspect. In Dutch we have 8 tenses. Four of them are *voltooid* (perfect) describing the situation or action as completed and the other four are *onvoltooid* (imperfect), they describe the situation or action as continuous or progressive. As all Germanic languages, Dutch lost aspect as an obligatory grammatical category. The perfective and imperfective aspect of the verb depends on other parts of the sentence.

Key words: aspect; aspectuality; *consecutio temporum*; tenses; sequence of tenses.